

بسم الله الرحمن الرحيم

354

د. م. ک.

۱

۲۴۷

نشان

علوم قرآنی ۴

(نکات های قرآن کریم)

حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی

تابستان ۱۳۹۸

درستگاه دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

Babai, Ali Akber

بابایی، علی اکبر، ۱۳۳۳-

علوم قرآنی ۴ (دلالت‌های قرآن کریم) // علی اکبر بابایی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.

سینده، ۲۲۵ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۸۷: قرآن پژوهی: ۶۲)

بها: ۲۴۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-298-275-9

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۰۷] - ۲۱۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. قرآن -- علوم قرآنی. ۲. Qur'an -- Qur'anic sciences. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷/۱۵

BP۶۹/۵

۵۷۶۶۹۶۱

شماره کتابشناسی ملی

علوم قرآنی ۴ (دلالت‌های قرآن کریم)

مؤلف: حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی

ناظر: حجت الاسلام والمسلمین محمد فاکر مبینی

ویراستار: سعیدرضا علی عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه آرای: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمایر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قائمه و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره» بانیان جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۸۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای علی‌اکبر بابایی و نیز از ناظر محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین محمد فاکر میبیدی سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارگروه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

﴿فهرست مطالب﴾

۱	پیشگفتار
۴	چند تذکر

فصل یکم: مباحث مقدماتی

۹	درس یکم: مفهوم، گستره و پیشینه علوم قرآنی
۹	۱. مفهوم عرفی و معنای اصطلاحی علوم قرآنی
۱۲	۲. گستره و انواع مباحث علوم قرآنی و تعیین جایگاه علوم قرآنی ۴ در میان آنها
۱۴	۳. پیشینه مباحث علوم قرآنی ۴
۱۷	خلاصه درس
۱۷	پرسش‌ها

۱۹	درس دوم: منشأ دلالت الفاظ، سیرة عقلا در استفاده از الفاظ و روش قرآن در بیان مطالب
۱۹	۱. منشأ دلالت الفاظ و عبارت‌ها بر معانی
۲۱	۲. سیرة عقلا در استفاده از الفاظ و عبارت‌ها
۲۲	۳. زبان و روش قرآن در بیان مطالب
۲۴	خلاصه درس
۲۷	پرسش‌ها

۲۹	درس سوم: انواع و اقسام دلالت‌ها و نقش مباحث الفاظ در تفسیر
۲۹	۱. انواع دلالت‌های قرآن کریم
۳۱	۲. تقسیم‌ها و اقسام دلالت‌های عرفی
۳۱	۱-۲. دلالت‌های مطابقی، تضمنی و التزامی
۳۲	۲-۲. دلالت منطوقی، مفهومی و سیاقی

۳۳	 (الف) دلالت اقتضا
۳۴	 (ب) دلالت تنبیه یا ایما
۳۶	 (ج) دلالت اشاره
۳۷	 (د) دلالت مفهومی
۳۸	 ۲-۳. دلالت حقیقی و مجازی
۳۹	 ۳. نقش دانش اصول فقه در تفسیر قرآن
۴۰	 خلاصه درس
۴۱	 پرسش‌ها
۴۱	 منابع برای اطلاع از پیشینه مباحث فصل و مطالعه بیشتر
۴۳	 برای پژوهش

فصل دوم: آشنایی با مباحث عام و خاص و آثار تفسیری آن

۴۷	 درس چهارم: الفاظ عموم و اقسام عام
۴۷	 ۱. تعریف عام و خاص
۴۸	 ۲. الفاظ عموم
۴۹	 ۱-۲. کل
۵۰	 ۲-۲. جمیع
۵۰	 ۲-۳. ائ
۵۱	 ۲-۴. اینما
۵۱	 ۲-۵. نکره در سیاق نفی و نهی
۵۲	 ۲-۶. جمع مُحلّی به الف و لام
۵۳	 ۲-۷. جمع مضاف
۵۳	 ۳. اقسام عام
۵۳	 ۳-۱. عام استغراقی
۵۴	 ۳-۲. عام مجموعی
۵۵	 ۳-۳. عام بدلی
۵۵	 خلاصه درس
۵۶	 پرسش‌ها
۵۷	 درس پنجم: اقسام عام به لحاظ قبول تخصیص و اقسام مخصّص
۵۷	 ۱. تعریف تخصیص و مخصّص
۵۸	 ۲. اقسام عام از جهت قبول تخصیص
۵۸	 ۲-۱. عام تخصیص ناپذیر
۵۹	 ۲-۲. عام مخصّص

۵۹	۲-۳. عام محتمل التخصیص
۶۰	قاعده «ما من عامّ الا و قد خُصّ»
۶۱	۳. انواع مخصّص
۶۱	۳-۱. مخصّص متصل لفظی
۶۲	۳-۲. مخصّص متصل غیرلفظی
۶۴	۳-۳. مخصّص منفصل لفظی
۶۴	مثال قرآنی
۶۵	مثال روایی
۶۷	۳-۴. مخصّص منفصل غیرلفظی
۶۷	الف) اجماع معتبر
۶۸	ب) معلومات عقلی نظری
۶۹	خلاصه درس
۶۹	پرسش‌ها

درس ششم: آثار تفسیری مباحث عام و خاص

۷۱	۱. لزوم توجه به ظهور الفاظ عام در تفسیر آیات
۷۳	۲. پرهیز از تمسک کردن به عمومات قرآن، پیش از فحص از مخصّص
۷۳	۳. آگاهی از روش جمع عرفی آیات و رفع تمهید معارض میان آیات
۷۵	۴. لزوم تفسیر قرآن به قرآن
۷۵	۵. لزوم تفسیر قرآن به روایات
۷۶	۶. اعتبار عام دارای تخصیص‌های متعدد
۸۲	خلاصه درس
۸۲	پرسش‌ها
۸۳	منابع برای اطلاع از پیشینه مباحث و مطالعه بیشتر

فصل سوم: آشنایی با مباحث مطلق و مقید و آثار تفسیری آنها

درس هفتم: مطلق و مقید، مقدمات حکمت و الفاظ مطلق

۸۷	۱. تعریف مطلق و مقید
۸۸	۲. مقدمات حکمت
۸۹	الف) امکان اطلاق و تقید
۸۹	ب) در مقام بیان تمام مراد بودن متکلم
۹۰	ج) نبودن قید یا قرینه‌ای بر تقید
۹۱	نتیجه‌گیری
۹۱	۳. تفاوت مطلق و عام

۹۲	۴. الفاظ مطلق
۹۲	الف) اسم جنس
۹۳	ب) نکره
۹۳	ج) مفرد دارای الف و لام جنس
۹۴	د) «مَنْ» و «مَا»ی موصول
۹۵	ه) جمله فعلیه بدون ذکر متعلق
۹۶	خلاصه درس
۹۶	پرسش‌ها

۹۷	درس هشتم: اقسام مطلق و مقید
۹۷	۱. اقسام اطلاق و مطلق
۹۷	الف) اطلاق استغراقی و بدلی
۹۸	ب) اطلاق افرادی، احوالی و زمانی
۱۰۰	ج) اقسام مطلق از جهت قابلیت تقید
۱۰۰	۲. تعریف تقید و مقید
۱۰۱	۳. حمل مطلق بر مقید
۱۰۲	۴. اقسام مقید
۱۰۲	۴-۱. مقید متصل لفظی
۱۰۴	۴-۲. مقید متصل غیر لفظی
۱۰۴	۴-۳. مقید منفصل لفظی
۱۰۵	۴-۴. مقید منفصل غیر لفظی
۱۰۷	خلاصه درس
۱۰۸	پرسش‌ها

۱۰۹	درس نهم: آثار تفسیری مباحث مطلق و مقید
۱۰۹	۱. مقید نبودن سبب نزول و شأن نزول
۱۱۰	۲. مقید نبودن روایات بیان کننده مصداق‌ها
۱۱۳	۳. فهم دقیق و کامل معنای الفاظ مطلق
۱۱۴	۴. رفع تعارض بدوی آیات و تبیین جامع معانی آنها
۱۱۵	۵. پرهیز از تمسک به مطلق بدون فحص از مقید
۱۱۶	۶. اعتبار مطلق مقید در مصداق‌ها و حالت‌های دیگر
۱۱۶	۷. لزوم تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر روایی
۱۱۷	خلاصه درس
۱۱۸	پرسش‌ها
۱۱۸	منابع برای اطلاع از پیشینه مباحث و مطالعه بیشتر

الف) برای استادان.....	۱۱۸
ب) برای دانشجویان.....	۱۱۸
برای پژوهش.....	۱۱۹

فصل چهارم: مباحث مجمل و مبین و آثار آن در تفسیر قرآن

درس دهم: مجمل، اجمال و علل آن.....	۱۲۳
۱. تعریف مجمل.....	۱۲۳
۲. اجمال حقیقی و اجمال حکمی.....	۱۲۵
۳. تقارب معنایی مجمل و مبین.....	۱۲۵
۴. تفاوت مجمل و متشابه.....	۱۲۸
۵. اسباب اجمال جمله‌ها.....	۱۳۰
برای مطالعه بیشتر.....	۱۳۳
خلاصه درس.....	۱۳۵
پرسش‌ها.....	۱۳۶

درس یازدهم: حکمت وجود مجمل در قرآن، مبین، مبین و اقسام آن.....	۱۳۷
ورود الفاظ مهم و مجمل در قرآن کریم.....	۱۳۷
نمونه‌هایی دیگر از آیات مجمل در قرآن.....	۱۴۰
تعریف مبین و مبین.....	۱۴۳
اقسام مبین.....	۱۴۴
برای مطالعه بیشتر.....	۱۴۶
بررسی و نقد.....	۱۴۸
خلاصه درس.....	۱۵۱
پرسش‌ها.....	۱۵۲
پرسش‌های مطالعه بیشتر.....	۱۵۲

درس دوازدهم: تأخیر بیان و آثار مباحث مجمل و مبین.....	۱۵۵
تأخیر بیان از وقت خطاب یا از وقت حاجت.....	۱۵۶
فواید و آثار مباحث مجمل و مبین در تفسیر قرآن.....	۱۵۸
الف) معلوم شدن برخی علل نیاز به تفسیر.....	۱۵۸
ب) آگاه شدن به چگونگی تفسیر آیات مجمل و حکمت وجود آن آیات در قرآن.....	۱۵۸
ج) روشن‌تر شدن ضرورت تفسیر قرآن به قرآن.....	۱۵۹
د) روشن‌تر شدن ضرورت تفسیر روایی.....	۱۶۰
خلاصه درس.....	۱۶۲

۱۶۲	پرسش‌ها
۱۶۳	منابعی برای اطلاع از پیشینه مباحث فصل و مطالعه بیشتر

فصل پنجم: مباحث منطوق و مفهوم و آثار تفسیری آنها

۱۶۷	درس سیزدهم: تعریف منطوق و مفهوم و انواع آنها
۱۶۷	۱. معنای لغوی و تعریف اصطلاحی منطوق و مفهوم
۱۶۹	۲. انواع منطوق در دو کاربرد
۱۶۹	۲-۱. انواع منطوق در کاربرد نخست
۱۷۰	الف) نصّ
۱۷۰	ب) ظاهر
۱۷۰	ج) مؤوّل
۱۷۱	د) مجمل
۱۷۳	۲-۲. انواع منطوق در کاربرد دوم
۱۷۴	۳. انواع و اقسام مباحث
۱۷۵	خلاصه درس
۱۷۶	پرسش‌ها
۱۷۷	درس چهاردهم: مفهوم شرط و مفهوم وصف
۱۷۷	۱. مفهوم شرط
۱۷۸	۱-۱. اقسام جمله‌های شرطی
۱۷۹	۱-۲. شرط‌های مفهوم داشتن جمله‌های شرطیه
۱۷۹	الف) ملازمه میان مقدم و تالی
۱۸۰	ب) ترتیب تالی بر مقدم
۱۸۰	ج) سبب منحصر بودن مقدم برای تالی
۱۸۱	برای مطالعه بیشتر
۱۸۳	۲. مفهوم وصف
۱۸۵	۲-۱. مفهوم داشتن یا نداشتن وصف
۱۸۵	۲-۲. بررسی دلایل
۱۸۵	الف) لغو بودن ذکر وصف
۱۸۶	ب) اصل احترازی بودن قیود
۱۸۷	ج) مشعر بودن وصف به علیت
۱۸۷	د) استدلال به جمله‌های دارای مفهوم
۱۸۸	خلاصه درس
۱۸۹	پرسش‌ها

درس پانزدهم: مفهوم غایت و حصر و آثار تفسیری مباحث منطوق و مفهوم.....	۱۹۱
۱. مفهوم غایت و مسائل مربوط به آن.....	۱۹۱
الف) داخل بودن یا نبودن غایت در معنی.....	۱۹۳
ب) مفهوم داشتن یا نداشتن غایت.....	۱۹۴
ج) نمونه‌هایی از مفهوم غایت در آیات قرآن.....	۱۹۴
۲. مفهوم حصر و مسائل مربوط به آن.....	۱۹۵
مقدمه اول، معنای لغوی و مفهوم اصطلاحی حصر.....	۱۹۵
مقدمه دوم، ادوات حصر.....	۱۹۶
برای مطالعه بیشتر.....	۱۹۹
۳. آثار تفسیری مباحث منطوق و مفهوم.....	۲۰۰
خلاصه درس.....	۲۰۲
پرسش‌ها.....	۲۰۳
منابع برای اطلاع از پیاپی مباحث فصل و مطالعه بیشتر.....	۲۰۴
برای پژوهش.....	۲۰۴
منابع و مآخذ.....	۲۰۷
نمایه‌ها	
نمایه آیات.....	۲۱۷
نمایه روایات.....	۲۲۰
نمایه اصطلاحات.....	۲۲۲

پیشگفتار

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطاهرين
سماوية الله في الارضين و لعنة الله على اعدائهم اجمعين.

قرآن کریم برترین کتاب الهی^۱ و بزرگترین نعمتی است که از جانب خدای حکیم، عزیز و رحیم^۲ برای هدایت همه انسان ها به ویژه پرورکاران نازل شده است^۳ و به استوارترین راه سعادت و رستگاری هدایت می کند.^۴

آفریدگار جهانیان آن را بر پیامبر عظیم الشان خود نازل فرمود تا مردمان را از تاریکی های گمراهی، نادانی، حیرت و سرگردانی بیرون برد و به نور حقیقت و راه خدای عزیز حمید برساند.^۵
قرآن، برهانی محکم و نوری تابان از سوی خدای مهربان است،^۶ عجاز آن، سند حقایقیت آن^۷ و محتوای آن شفا و رحمت برای مؤمنان و خسارت و حسرت برای ظالمان است.^۸

۱. «وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَ مُهَيِّمًا عَلَيْهِ» (مائدة، ۴۸)

۲. «تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ» (زمر، ۱)؛ «تَنْزِيلُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ» (یس، ۵).

۳. «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ» (بقره، ۱۸۵)، «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ» (بقره، ۲).

۴. «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء، ۹).

۵. «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (ابراهيم، ۱).

۶. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا» (نساء، ۱۷۴).

۷. «قُلْ لَنْ يَجْمَعَ الْإِنْسُ وَ الْجِنَّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا» (اسراء، ۸۸).

۸. «وَ تَنْزِيلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء، ۸۲).

خدای متعال در وصف این کتاب با عظمت فرموده است:

«... قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»؛ (مانده، ۱۵) تحقیقاً از جانب خدا برای شما نور و کتابی روشنگر آمده است، خدا به وسیله آن هر کس را که پیرو خشنودی اش باشد به راه‌های سلامت هدایت می‌کند و آنان را با اذن خود از تاریکی‌ها بیرون می‌آورد و به نور می‌رساند و آنان را به راه مستقیم راه می‌نماید».

تردیدی نیست که برای بهره‌مندی از هدایت‌ها و روشنگری‌ها و نورانیت قرآن کریم، گام نخست فهم و تفسیر معارف متقن و احکام مترقی و آموزه‌های اخلاقی و شفاف‌بخش آن است و از این رو، هم خدای متعال در کتاب خود بندگان را به تدبّر در آیاتش ترغیب کرده،^۱ و هم رسول خدا ﷺ در میان خطب طولانی غدیر فرموده است: «... معاشر الناس، تدبروا القرآن و افهموا آیاته و انظروا الی مُحْكَمَاتِهِ وَ لَا تَتَّبِعُوا شَتَابَهُه...»^۲ ای گروه‌های مردم، در قرآن تدبّر کنید و آیات آن را بفهمید به محکمات آن نظر کنید و از متشابه آن پیروی نکنید...». همچنین از امام علی (علیه السلام) نقل است که فرمود: «وَعَلِّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ أَحْسَنُ الْحَدِيثِ وَ تَفَقَّهُوا فِيهِ فَإِنَّهُ رَبِيعُ الْقُلُوبِ»^۳ و قرآن را بیاموزید که آن نیکوترین سخن است و در آن تفقه کنید که آن، بهار دل‌هاست».

بر عالمان اندیشمند پوشیده نیست که برای فهم هر کتاب علمی و مهم، به‌ویژه کتابی مانند قرآن که هم مطالب آن عمیق و ریشه‌دار است و هم روش آن در بیان مطالب متفاوت و متمایز است، به شناخت علمی عمیق و دقیق آن کتاب نیاز است. از این رو، علمی با عنوان «علوم قرآنی» در قرآن‌شناسی پدید آمده که به تبیین اوصاف و ویژگی‌های قرآن، چگونگی نزول، گردآوری و تألیف آن و از جمله به چگونگی فهم و تفسیر آن می‌پردازد. یکی از مباحث مهم علوم قرآنی، بیان رابطه تفسیر با علوم دیگر، یعنی نیاز علوم دیگر به تفسیر و نیاز تفسیر به علوم دیگر و تأثیر متقابل آنها در یکدیگر است و یکی از علومی که با تفسیر قرآن رابطه متقابل دارد، علم اصول فقه است که عالمان نخبه آن را برای استنباط احکام فقهی تأسیس کرده و سال‌های متمادی در تحقیق و توسعه آن کوشیده و تألیفات ارزشمندی در مباحث آن پدید آورده‌اند، ولی

۱. «كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِّيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَ لِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ» (ص، ۲۹).

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۷، ص ۲۰۹ و ۱۳۲.

۳. سیدرضی، نهج البلاغه، ص ۳۳۹، خطبه ۱۰۹.

با اینکه بسیاری از مباحث آن در تفسیر قرآن نیز کاربرد دارند و توجه به آن مباحث در صحت و اتقان تفسیر بسیاری از آیات دارای آثاری بسزا و درخور اعتناست، ولی متأسفانه نه در دانش علوم قرآنی آن چنان که باید درباره ارتباط آن علم با تفسیر و نقش آن در اتقان تفسیر بحث شده و نه در دانش اصول فقه از آثار آن علم در مباحث تفسیری یاد شده است، از این رو، "شورای عالی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور" درسی را با عنوان «علوم قرآنی ۴، دلالت‌های قرآن کریم» برای دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث به تصویب رساند و سر فصلی برای آن تهیه کرد و تألیف کتابی را با نام «علوم قرآنی ۴، دلالت‌های قرآن کریم»، به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه سفارش داد و پژوهشگاه نیز مؤلف را برای تألیف این کتاب برگزید.

در تألیف این کتاب سعی شده تا مباحث متقنی از دانش اصول فقه که در تفسیر قرآن نقش دارند، در چارچوب هر فصل پیشنهادی شورای یادشده گزینش و متناسب با سطح علمی دانشجویان مقطع کارشناسی بیان شده و آثار تفسیری آن مباحث در تفسیر قرآن تبیین شوند.

این کتاب دارای پنج فصل و هر فصل به اندازه سه درس است. در فصل یکم، به مباحث مقدماتی، شامل گستره مباحث علوم قرآنی، جایگاه علوم قرآنی ۴ و پیشینه آن، منشأ دلالت الفاظ بر معانی، سیره عقلا در استفاده از الفاظ و عبارت‌ها، زبان و روش قرآن در بیان مطالب، انواع دلالت‌های قرآنی، تقسیم‌ها و اقسام دلالت‌های عرفی و نقش دانش اصول فقه در تفسیر قرآن اشاره شده است. در فصل دوم، مباحث عام و خاص و آثار تفسیری آن و در فصل سوم، مباحث مطلق و مقید و آثار تفسیری آن و در فصل چهارم، مباحث مجمل و مبین و نقش آن در تفسیر و در فصل پنجم، مباحث منطوق و مفهوم و آثار تفسیری آن تبیین شده‌اند و در هر مبحث با ذکر مثال‌هایی از آیات قرآن به بیان آثار آن مبحث در تفسیر قرآن پرداخته شده و به این گونه میان مباحث اصول فقه و تفسیر ارتباط برقرار شده است.

امید است این تلاش علمی گامی مؤثر در ارتقای دانش تفسیر و آشنایی بیشتر دانشجویان با روش صحیح تفسیر قرآن بوده و خدمتی به ساحت قرآن کریم و علاقه‌مندان به فهم و تفسیر آن باشد و مورد عنایت امام زمان، حضرت حجة بن الحسن المهدی علیه السلام و قبول خدای متعال واقع شود: رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا وَاعْفُ عَنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.

چند تذکر

۱. با توجه به اینکه مباحث این کتاب، چنان‌که گذشت، صبغهٔ اصول فقهی دارد، کسانی می‌توانند به‌خوبی از عهدهٔ تدریس آن برآیند که افزون بر تخصص در دانش علوم قرآن، در علم اصول فقه نیز دارای تخصص باشند؛ به این صورت که در درس اصول فقه حاضر شده و با تبیین استادان آن علم، به مباحث آن آگاه شده باشند؛

۲. کوشش شده تا مطالب هر فصل به مقدار سه درس (۱/۵ ساعتی) باشند، ولی در برخی درس‌ها، به اقتضای مطلب، حجم درس کمی بیشتر شده و ممکن است در یک درس فرصت بیان همهٔ مطالب نباشد؛ از این‌رو، استاد ارجمند این کتاب می‌تواند با مدیریت خود برخی مطالب را به مطالعهٔ دانشجویان در خارج از کلاس واگذارد؛ چنان‌که مؤلف نیز در درس‌های دهم، چهاردهم و پانزدهم، بخشی از مطالب را برای مطالعهٔ بیشتر تعیین کرده است؛

۳. استادان ارجمند می‌دانند که یکی از ارکان مهم تعلیم، معلّم است و یکی از شرط‌های موفقیت معلّم در تدریس، مطالعه است و به گفتهٔ برخی مدرّسان با تجربه، برای هر درس سه مطالعه لازم است: ۱. مطالعه برای فهم عمیق محتوای درس؛ ۲. مطالعه برای اینکه مطالب درس به چه صورت و با چه ترتیبی برای دانشجویان بیان شوند که آسان‌تر و سریع‌تر به درک مطالب نائل آیند؛ ۳. مطالعه برای اینکه با بیان مطالب این درس چه پرسش‌هایی ممکن است مطرح شوند و برای آن پرسش‌ها پاسخ مناسب آماده شود تا در صورت مطرح شدن آن پرسش‌ها، پاسخ پخته و مناسب در ذهن داشته باشند.

۴. یکی از امور مؤثر در وادار شدن دانشجویان به مطالعهٔ درس، پرسش از مطالب درس پیشین در آغاز درس جدید است؛ از این‌رو بسیار بجاست که استادان ارجمند در آغاز هر درس، حدود ده تا پانزده دقیقه محتوای درس قبل را در قالب چند پرسش از دانشجویان پرسد که هم مطالب گذشته یادآوری شود و هم اگر برخی مطالب درست فهمیده نشده‌اند با توضیح مجدد فهمیده شوند؛

۵. به دانشجویان عزیز توصیه می‌شود برای اینکه مطالب کتاب را به‌خوبی دریافت کنند و به اهداف هر درس نائل شوند، بنا به توصیهٔ برخی استادان عالی حوزة علمیه قم، لازم است چند کار انجام شود:

۱. پیش مطالعه، دانشجویان محترم هر درس را پیش از حضور در کلاس مطالعه کنند تا با

آشنایی اجمالی با مطالب، در کلاس حاضر شوند و برای بهره‌مندی از مطالب کلاس، آمادگی بیشتر داشته باشند؛ ۲. حضور فعال در کلاس از آغاز تا پایان؛ ۳. مطالعه پس از شنیدن درس استاد، ۴. مباحثه (بازگو کردن مطالب درس برای دوستان هم‌کلاس خود و گفتگو و بحث درباره مطالب آن)؛ ۵. خلاصه‌نویسی مطالب درس.

ایمان است با رعایت امور یادشده دانشجویان عزیز بیشترین استفاده را از مطالب کتاب داشته باشند و برای بهره‌برداری از دانش اصول فقه در تفسیر قرآن آمادگی و مهارت کامل را به دست آورند و با فهم صحیح معارف و احکام و آموزه‌های اخلاقی و اندرزه‌های حکیمانه قرآن و پیدا کردن ایمان به معارف متقن و عمل کردن به احکام مترقی و پند گرفتن از آموزه‌های اخلاقی و اندرزه‌های حکیمانه آن، به سعادت دنیا و آخرت نائل شوند و به قلّه معنویت و قرب الهی صعود کنند، البته شرط بهره‌مندی از آثار جاودانه هر علمی به‌ویژه دانش قرآن، اخلاص است؛ چنان‌که از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است: «مَنْ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ وَ عَمِلَ بِهِ وَ عَلَّمَ لِلَّهِ دُعَىٰ فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ عَظِيمًا، فَقِيلَ: تَعَلَّمَ لِلَّهِ وَ عَمِلَ لِلَّهِ وَ عَلَّمَ لِلَّهِ؛^۱ هر کس علم بیاموزد و به آن عمل کند و برای خدا آن را به دیگران تعلیم دهد در ملکوت اسمان‌ها او را با وصف عظیم می‌خوانند و گفته می‌شود برای خدا یاد گرفت و برای خدا عمل کرد و برای خدا به دیگران تعلیم داد».

در پایان، از همه کسانی که در تدوین این کتاب مؤثر بوده‌اند، به‌ویژه ناظر محترم اثر جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای محمد فاکر میبیدی که کتاب را ارزیابی کردند و از نکات سودمند ایشان در رفع کاستی‌ها و تکمیل اثر بهره‌بردم و نیز جناب حجت الاسلام آقای حسن صادقی که در مطالعات مقدماتی و پیش‌نویس فصل دوم و سوم کتاب آقای دکتر علی فقیه که در مطالعات مقدماتی و پیش‌نویس فصل پنجم مساعدت کردند، تشکر و تقدیر می‌شود.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين.

قم، علی اکبر بابایی

رمضان المبارک ۱۴۴۰ / اردیبهشت ۱۳۹۸

۱. کلینی، اصول الکافی، ج ۱، ص ۳۵، کتاب فضل العلم، باب ثواب العالم و المتعلم، ح ۶.